

PAŠKA SOLANA I SOL — PROIZVODNJA I TRGOVINA OD 1797. DO 1813. GODINE

Proizvodnja i prodaja soli i cijeli promet njome postao je već u srednjem vijeku pažljivo kontrolirana i visoko akumulativna privredna grana, pa otuda veliko zanimanje centralne vlasti za taj proizvod. Jednom riječju, ovaj je monopol donosio enormne prihode državi, koja za tu proizvodnju nije nikada dala ni novčića iz svoje blagajne niti je snosila bilo kakav poslovni rizik. Poznato je da se sol kao neophodna, skupa i strateški važna, proizvodila svugdje gdje su za to postojali i najmanji uvjeti, ali su svugdje i uvijek vlasnici zemljišta ili oni koji su dobili investituru na to zemljište sve radove izvodili na svoj trošak. Od gotovog proizvoda za svoj trud dobivali su mali dio uz dozvolu da ga mogu prodati, ali uz maksimirane cijene. U drugoj polovici XVIII stoljeća Mletačka Republika je zabranila proizvodnju soli na svima mjestima u Dalmaciji gdje se do tada proizvodila, naravno, rukovođena svojim više nego uskim interesima.¹

Iako se o proizvodnji i trgovini solju relativno malo pisalo, a poznato je da ima mnogo građe za temeljite studije, posljednji rezultati i objavljeni radovi,² rađeni s mnogo akribije, tek daju naslu-

¹ Da bi spriječila kontraband i učvrstila svoj monopol na prodaju soli, Venecija je koncentrirala proizvodnju na tri mjesta: Pag, Piran i Santa Mauru na otocima Levanta. Spisi francuske vladavine, god. 1810, R. 4 broj 1099, 355 i 9580. Na taj način Venecija je zapustila sve manje solane na našim otocima i uz obalu.

² Tomislav Raukar, Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću. Radovi filozofskog fakulteta, odsjek za povijest broj 7—8, Zagreb 1969/70.

O soli i morskim solanama vidi još radove:

a) Nikola Čolak, Proizvodnja i pomorska trgovina paškom soli do pada Paga pod mletačku vlast g. 1409. Pomorski zbornik 1, Zadar 1963.

b) Bogumil Hrabak, Proizvodnja i prodaja soli u Herceg-Novom i odnosi s Dubrovnikom u vezi s tim (1482—1538). Boka 8, Herceg-Novi 1976.

titi koliko je sol pokretala karavane, mase ljudi i stoke, koliko je značila za sam život u Dalmaciji.³

Posebno je zanimljivo da se Pagom, najvećim proizvođačem soli, malo tko bavio; gotovo nitko razdobljem koje razmatramo.

Smatrali smo uputnim proučiti to vrijeme i prikazati ga naučnoj javnosti, zbog toga što je burno i prijelomno za samu solanu, zato što su nove, modernije države, uprave novih ideja, bar malo uzdrmale stoljetnu učmalost u kojoj se gušila solana, a kojoj će trebati puno stoljeće do moderne proizvodnje.

Tokom opsežnih istraživanja nametnulo se nekoliko pitanja na koja smo pokušali odgovoriti ili naći rješenja, a to su:

1. solana i način proizvodnje,
2. količina proizvedene soli i trgovina solju.

Naravno, tokom izlaganja vidjet će se da smo i drugim pitanjima posvetili pažnju, ali samo toliko koliko oni osvjetljavaju osnovne probleme ove radnje.

I.

Najidealnije uvjete za proizvodnju soli u Dalmaciji imao je Pag; zbog velike i plitke uvale koja se doimlje poput jezera, zbog noćnih ljetnih burina i dnevnih škrtih maestrala koji pospješuju isparavanje. Dakle, na prostoru tzv. »Južne vale« koja se prostire od samog mjesta Paga pa sve do livada prema jugoistoku, na relativno velikom prostoru dužine oko 6 km, širokom 1—2 km, prostirao se taj kompleks plitka mora s dnom od guste ilovače, pa se sistemom nasipa, kanala i bazena, stoljetnim iskustvom i mukotrpnim radom uz rub uvale proizvodila sol.

Solana u današnjem obliku, onako kako je danas znamo, nije postojala. Bio je to nanizani broj malih solana, jedna do druge. Svaka je mala solana bila pojedinačan posjed (tada su ga zvali pertinenz).⁴

Tokom stoljeća gradile su se ove solane u malom, prema konfiguraciji obale i prema ekonomskoj snazi investitora. Svaka je

c) Danilo Klen, Solane i rižišta na istočnoj obali Istre (XVII—XVIII st.), Jadranski zbornik VI, Rijeka—Pula 1966.

d) Ante Koludrović — Mladen Franić, Soli i morske solane. Zagreb, 1954.

e) Miroslav Pahor — Tatjana Poberoj, Stare piranske soline. Mladinska knjiga, Ljubljana 1963.

f) Roman Savnik, Problemi piranskih solin. Geografski zbornik, IX, Ljubljana 1965.

g) Roman Savnik, Šavrinskega primorja. Geografski vestnik, XXIII, Ljubljana 1951.

³ HAZd, Spisi francuske vladavine, Godišnji izvještaj Napoleonu Generalnog providura za Dalmaciju Vicka Dandola za 1807. god.

⁴ HAZd, Mape Grimani broj 295.

imala svoje bazene za kristalizaciju i za isparavanje, svaka je bila zasebna cjelina sa svojim proizvodnim procesom i potpuno nezavisna od onoga što se zbiva na susjednom posjedu. Veličina svake solane bila je različita i reklo bi se proizvoljna. Za Mletačke Republike izgrađene su bile gotovo sve solane, odnosno one koje je po tadašnjoj tehnologiji bilo moguće izgraditi. Tek su dolaskom Francuza, potaknuti od upravnih vlasti, došljaci i Pažani pristupili gradnji novih solana. Tako je godine 1808. u uvali bilo 134 posjeda (pertinenze), zapravo solane koje su se koristile za proizvodnju. Solane su iz praktičnih razloga imale svoje ime. Nazivane su po onima koji su imali najveći broj bazena (solina) na tom posjedu. Međutim, na svakoj solani bilo je i vlasnika s malim brojem bazena, ali se ovi spominju samo u kupoprodajnim ugovorima i oporukama. U samoj uvali bilo je 12 lokaliteta na kojima su se nalazile solane, a zvali su se kontrade.⁵

Lokalitet (kontrada)	broj solana	broj bazena (solina)
1. Divicijak	2	33
2. Sv. Fumija	4	53
3. Malenica	6	79
4. Sv. Jadrić	13	192
5. Sv. Stjepan ili Svilno	12	144
6. Sv. Ivan	21	356
7. Studeno	25	348
8. Sv. Mihovil	12	123
9. Veli potok	13	225
10. Preko velog potoka	13	200
11. Zamet	12	236
12. Lokunja	1	44
UKUPNO:	134 solane	2033 bazena

Bazeni za kristalizaciju bili su glavni dio svake solane. Kao što se iz dokumenata vidi, u prometu nekretninama spominju se samo oni. Zvali su se kavedini (soline).⁶ Po njima se računala snaga svakog posjeda i samo oni bili su strogo određenih dimenzija i to 40×24 stope,⁷ što bi u metrima iznosilo $13,91 \times 8,34$ m ili 116 m². Bazena za kristalizaciju je 1808. godine bilo 2033, pa ako od tog broja oduzmemo tridesetak koji su bili u gradnji i van eksploatacije, možemo računati da ih je oko 2000 bilo u proizvodnji. Prema tome, tih se godina koristilo za kristalizaciju oko 230.000 m² bazena.

⁵ Idem, F. Zavoreo godine 1808. izradio je katastarsku mapu paških solana. Mapa Grimani 295. Inače je Zavoreo bio glavni inženjer za cijelu Dalmaciju od 1798 do 1824. Provjeravao je sve projekte. Bio je u Pagu više puta.

Solina je jedan bazen na solani.

⁷ Venecijanska stopa = 0,3477 m, zaokruženo na četiri decimale. Vidi o mjerama za dužinu: Bruno Ungarov, Mjere u Dalmaciji. Geodetski list, Zagreb 1951, broj 10—12.

Svaka solana imala je i svoje bazene za isparavanje, bez kojih uostalom nije ni moguća proizvodnja. Ti bazeni nisu bili određena oblika niti strogo određenih dimenzija, kao što su to bili bazeni za kristalizaciju (soline). Treba posebno naglasiti da su bazeni u jednoj solani služili za sve vlasnike koji su u njoj imali bazene za kristalizaciju. Po namjeni bilo ih je pet i svaki je imao svoju funkciju u proizvodnom procesu. Zajedničkim imenom zvali su ih arnaži (arnasi).⁸ Poimenice su se zvali:

1. Kvasilo, 2. Dobac, 3. Talla,⁹ 4. Žljib (sglibo, esglibo), 5. Rabica (rabizza).

Ovim redom tekao je i proizvodni proces. Veća solana mogla je imati i po nekoliko kvasila ili drugih bazena za isparavanje. Svaka solana imala je i posebno mjesto na kome se cijedila i sušila sol, a zvalo se solar (salario) ili aja. Ovdje se sol držala sve do listopada, odnosno do velikih jesenskih kiša, pa bi vrlo često dobar dio od kiše i plime propao. Smatralo se tada da se sol ne može uskladištavati sve dok se dobro ne iscijedi i osuši. Teško je odgovoriti zašto je to tako bilo, ali se može pretpostaviti da je taj običaj uveden zbog kala koji je padao na teret radnika i vlasnika bazena.¹⁰

Kišnicu i otpadne vode iz solane odvodio je u more kanal širine oko 3 stope (102 cm), a zvao se opust.

⁸ HAZd, Spisi francuske vladavine, spisi Intendenze, god. 1810, T. IX R. 4 broj 1099. Ugovor o proizvodnji soli sklopljen između vlade u Zadru i predstavnika vlasnika i radnika na solani, sklopljen u prosincu 1807. Vidi i V. Lago, Memorie sulla Dalmazia, Venezia 1868—1871. Tom II. On je prvi u literaturi opisao proizvodni proces u paškoj solani. Imena bazena donio je i on.

⁹ V. Lago, Idem, str. 405, taj bazen zove Talba. U izvorima se dobro čita talla, a i danas u Pagu plićak kome za oseke dno izbije na vidjelo zovu tale.

¹⁰ Pri uskladištavanju soli Pažani su morali za 1 moggio (cca 1 tona) davati 13 stara (cca 83 kg) soli.

Pri izlasku soli iz skladišta 1 moggio formirao se od 12 stara. Ovo su bile odredbe sa zakonskom snagom. Dakle, na toj razlici od 1 stara (83 kg) u skladištima su se skupljali viškovi soli. Što je sol bila bolje iscijeđena manji je bio kalo, a veći viškovi. Solinari i vlasnici solana na svojim leđima snosili su tako i troškove kala koji je iznosio, izvedeno jednostavnim računom, 8,33%.

Inače se pri uskladištavanju sol mjerila mezinom (mezzino) koji je iznosio 1/2 stara. Star je u Pagu imao zapreminu od 83 litre. Kako je zapreminska težina soli cca 1:1, to se može uzeti da je 1 star soli imao težinu od cca 83 kg, što je ovisilo o veličini kristala i o tome koliko je sol bila mokra. Vidi Bruno Ungarov, kao gore.

Mezinom se mjerilo u paškoj solani sve do 1956. godine, ali mu je zapremina bila baždarena na oko 50 kg soli. Ove posljednje podatke dobio sam od Jerka Sabalića i Borisa Čepula iz Paga, na čemu im ovom prilikom zahvaljujem.

Moggio ili modij bila je zapreminska mjera koja se na solani upotrebljavala samo pri preuzimanju soli i pri ukrcaju soli na brodove. Jedan moggio bio je težak oko 1 tonu.

Vidi Zlatko Herkov, Mjere Hrvatskog primorja, Rijeka 1971.

Svaka je solana prema moru bila zaštićena nasipom koji su zvali arđin (argine). Iz svih je izvještaja vidljivo da su ovi nasipi bili glavna slabost solane. Bili su vrlo niski i jesenske plime su ih lako probijale, tim više što su bili građeni od kamena u mrtvo, u dva reda, s međuprostorom ispunjenim ilovačom. Takav je nasip bio slab i kratkotrajan i vrlo brzo bi ga rastočili valovi i plime.

Prema kopnu i okolnom polju solana je bila zaštićena kanalima koji su primali kišnicu i odvodili je u more. Ponegdje tje bilo i dvostrukih kanala. Veće solane ili nekoliko njih imale su po jedan zajednički kanal, a služio je za pristajanje brodova koji su uskladištavali sol. Bio je plovao i duboko je ulazio u solanu da bi put od solara do broda bio što kraći. Ti se kanali zovu tiri.¹¹ Svi bazeni međusobno, i oni za kristalizaciju i oni za isparavanje, bili su odijeljeni malim nasipima ili stradelama. Stradele su važne u proizvodnom procesu i nikako se nije moglo dozvoliti da se uruše. Radi njihova održavanja radnici i vlasnici su imali velikih problema, posebno zbog skupog drva koje su dijelom morali uvoziti, naravno vlasnici. Ti su nasipi bili široki jednu stopu (34 cm), a visoki isto toliko ili čak i manje. Bili su od nabijene ilovače, a obloženi dasakama. Daske su bile od ariša i uvezile su se samo iz Venecije. Na jednu dužinu daske zabijalo se 10 kolaca (palini) koji su bili od smrekovine, a nabavljali su se na zadarskim otocima.¹² Cijeli ovaj trošak, kako smo već rekli, snosili su vlasnici bazena za kristalizaciju. Uprava solana naručivala je drvo za sve vlasnike, a dovozilo se brodovima koji su po polasku iz Paga prevozili sol. Dolaskom austrijske uprave problem nabavke dasaka se zaoštrio, ne samo zbog toga što brodovi više nisu odvozili sol u Veneciju, nego i zbog toga što na tom tržištu dasaka od ariša više nije bilo. Trošak koji su imali vlasnici nabavkom drvene građe plaćali su od akontacije koju su dobivali od države početkom godine na račun soli koja se tek morala proizvesti, a konačan obračun vršio se na kraju godine, odnosno po završetku uskladištavanja soli. Pitanje snabdijevanja Pažana drvenom građom za potrebe solane nije konačno riješeno i svake godine prije početka radova ova nestašica stvara je velike teškoće, ne samo vlasnicima nego i vladi u Zadru, koja je bila jako zainteresirana da se proizvodnja soli ničim ne poremeti. Nestašica je bila posebno teška za vrijeme francuske vladavine, u doba pomorske blokade naše obale koju su provodili Englezi.¹³

¹¹ Ovi kanali čistili su se na trošak vlasnika solane. HAZd, Spisi francuske vladavine, Intendenza, g. 1810. T. IX. R. 4, broj 1099. Ugovor... Ucrtao ih je u svom katastru Zavoreo. Vidi bilješku broj 5.

¹² HAZd, Spisi vlade za Dalmaciju, g. 1803, fasc. XVII, broj 1499 i broj 222. Te je godine za popravak solane trebalo 2000 dasaka i 1000 kolčeva, a 1804. čak 4000 dasaka. Ta se građa davala Pažanima na kredit. Daske su koštale 3276 mletačkih lira, a prijevoz od Venecije do Paga 800 mletačkih lira.

HAZd, Vlada za Dalmaciju, g. 1804, F. XVII, broj 5586.

¹³ Vjekoslav Maštrović, Francuski postupak o vršenju prava pomorskog plijena u Dalmaciji (1806—1813). *Adriatica maritima*, broj 3, Zadar, 1979.

Pri kraju mletačke vladavine bilo je u eksploataciji oko 1800 bazena za kristalizaciju. Dolaskom Austrije, a pogotovo poslije dolaska Francuza, naporima Vicka Dandola i mjesne vlasti, broj bazena se naglo povećava. Aktiviraju se zapuštene solane i grade nove, tako da se broj bazena povećao na 2033, kako smo već i spomenuli. Po planu trebalo ih je biti 2440.¹⁴ Rekli smo već da se kompleks solana nalazio na terenu od vrlo prikladne gline. Na toj se glini, u tim bazenima, proizvodila sol. Dno bazena zahtijevalo je pažljivo održavanje i njegu, posebno prije početka kristalizacije soli. Radovi na njima počinjali su već u ožujku i o tim radovima u mnogome je ovisilo da li će sol biti bijela, čista i bez primjesa gline. Za vrijeme Francuza, naročito poslije odlaska Dandola iz Dalmacije, solane bu bile u jednu stanju. Ratne prilike su ugrožavale cjelokupnu proizvodnju, Pažani su bili neredovito plaćeni za svu sol koju su predali državi. Ovi su dugovi bili veliki i radnici nisu imali dovoljno sredstava za hranu a kamo li za održavanje solane. Velikim naporima uprave solane i političke vlasti sol se ipak proizvodila. Ne može se reći da je i za vrijeme Austrije sve bilo u redu. Tako 1803. godine 163 bazena nisu proizvodila sol. Vlasnici su to opravdavali nedostatkom radne snage, što je samo dijelom bilo točno.

Sredinom uvale nije bilo solana. One su se nalazile uz njezin rub. Sredina je bila slobodna iz dva razloga: da se tom sredinom prevozi sol do skladišta i da tom sredinom struj¹⁵ svjež¹⁵ more do najudaljenijih bazena, jer se smatralo, sasvim opravdano, da se samo od svježeg i čista mora može proizvesti sol. Da udovolje tim zahtjevima, Pažani su svoju plitku uvalu s dnom od gline, relativno lako, u jednom dijelu produbljivali u širini od nekoliko metara i tako učinili plov¹⁵ za brodove koji prevoze sol u skladišta.¹⁵ Ovaj plovni dio uvale zvao se fuza (fusa), danas iskrivljeno fuža. Početak fuze bio je kod Sv. Grgura i protezao se do skladišta soli s jednim krakom koji je sezao do mosta. Bila je duga 682 mletačka paša ili oko 1364 metra. Od Sv. Grgura do Zameta uvala je bila dovoljno duboka za gaz povećih brodova. Od Zameta do Velog potoka bila je druga fuza u dužini od 660 mletačkih paša ili 1320 metara. Na taj je način donja strana uvale bila plovna za brodove koji su prevozili sol u skladišta i svjež¹⁵ more je dolazilo sve do krajnjih bazena.¹⁶ Međutim, gornja strana uvale nije imala svoju

¹⁴ Dandolo se mnogo bavio paškom solanom. Bila mu je u stvari velika nada u njegovoj težnji da osjetno poveća prihode pokrajine. Zato je bio gotovo opsjednut idejom o proširenju solane i povećanju broja bazena.

HAZd, Godišnji izveštaj Napoleonu V. Dandolo za 1807. i 1808.

¹⁵ HAZd, Spisi francuske vladavine, Intendenza g. 1810, Tit. XX, R. 8, Rapport general sur la Dalmatie.

¹⁶ Te su kanale prokopavali vješt¹⁶ poduzetnici iz okolice Venecije. Ovom prilikom bio je to Ivan Busetto zvani Bubba iz Pelestrine kod Venecije. Radilo se na splavi a radnik je imao dnevnicu od 7 dalmatinskih lira.

HAZd, Vlada za Dalmaciju, g. 1803, Fasc. XVII broj 2354.

fuzu, svoj plovni put do skladišta, svoj kanal za pritjecanje svježeg mora, pa su i ovi vlasnici zatražili da im se izgradi njihova. Tako Dandolo naređuje svom glavnom inženjeru Zavoreu godine 1808. da projektira novu gornju fuзу. Po tome projektu fuza je počinjala kod Sv. Fumije i protezala se do mosta gdje se spajala sa starom. Bila je duga 638 mletačkih paša ili 1276 metara.¹⁷

Već pri projektiranju uvidio je Zavoreo, kao iskusan inženjer, da su na paškom mostu velika strujanja, vrlo opasna za brodove pune soli koji bi tuda trebali proći na putu do skladišta. Zbog toga je počeo razmišljati o kopanju poprečnog kanala koji bi spajao dvije fuze da izbjegne prolaz brodova uz sami most. Ovaj poprečni kanal nije ucrtao u svoj projekt, pa ga ne možemo locirati. Godine 1809. Zavoreo je pristupio radovima iako vlada nije dala za to potrebna sredstva. Po troškovniku fuza je bila duga 2296 paša ili 3970 metara, što je mnogo duže od one predviđene projektom. Dubina mora prije iskapanja iznosila je u prosjeku stopu i pol ili oko 45 cm. Predviđalo se da će tokom radova biti izvađeno iz mora 1607 paša ilovače. Ovaj je troškovnik rađen vrlo stručno, pa je predviđen i cjelokupni trošak. Iskapanje jednog kubičnog paša koštalo je 20 mletačkih lira, a kanal u cjelini 32.140 mletačkih lira. Zavoreo je preporučio da se ove dvije fuze spoje poprečnim kanalom zbog lakšeg komuniciranja pri uskladištavanju soli. Kanal je bio dug 100 paša ili 173 metra. Cijena cjelokupne investicije iznosila bi 37.180 mletačkih lira. Kako je vlada u Zadru imala velike teškoće zbog kroničnog nedostatka novca, a i zbog obimnosti posla, predviđeni radovi trebali su trajati tri godine.¹⁸

Tako je cijela uvala bila sasvim dobro opasana s ova dva plovna kanala koji su solanama osiguravali i dovoljne količine svježeg mora i sigurnu plovidbu do skladišta gdje se nalazila lučica koju su zvali kavana (cavana), poslije kava.

U uvodu smo rekli da je cijeli trošak oko proizvodnje soli i održavanja solane padao na leđa vlasnika i radnika na solani.

Jedino je održavanje plovnog kanala ili fuze padalo na trošak države. Mletačka je Republika ovaj posao davala u zakup svojim podanicima s lagune, vičnima prokopavanju takvih i sličnih kanala.

¹⁷ Od mosta prema zapadu sve do kolone zvane Galiola bila je tzv. vanjska fuza.

Ivan Busetto pogodio je 1809. godine prokopavanje gaza između Vira i Privlake a 1810. taj je posao i dovršio. HAZd, Spisi francuske vladavine, g. 1810, Tit. IX, R. 4, broj 4893.

Francuzi su otvorili taj put i time skratili putovanje između Paga i Zadra za nekoliko milja. Taj put bio je mnogo sigurniji od onoga oko Vira, jer su tamo gusari, koji su vršili blokadu svih pomorskih putova, lakše potapali francuske brodove.

Kod Privlake vojska je osiguravala prolaz brodovima koji su bili puni soli.

¹⁸ Gornja fuza počela se prokopavati 1810. godine. HAZd, kao gore.

Ovo je sada bio velik posao i relativno skup. Inače se fuza čistila svake treće godine i državu je koštalo 1700 srebrnih dukata godišnje za poslove u Istri i Pagu. U Pagu je bio vrstan poduzetnik od 1802. godine, a kako su ga ovdje čekali veliki poslovi, odobrenjem Venecije više se nije ni vraćao u Istru.¹⁹

Velik problem činilo je odlaganje iskopane ilovače i ona se često odlagala po arđinima, što nije bilo sretno rješenje. Vrlo brzo se ista ilovača za jesenskih kiša vraćala u more. Tokom XVIII st. ilovača se odlagala između ceste i solana na lokalitetima Blato, Sv. Fumija, Sv. Jadrić, Sv. Ivan i Sv. Mihovil i s vremenom postala plodna. Tako su neki Pažani 1806. godine tražili dodjelu tog zemljišta za obradu, ali je Dandolo odlučio da tu zemlju ne dodijeli nikome nego je želio da se ona pošumi. Ruić je pozdravio takvu odluku i smatrao je da će stabla zaštititi teren od erozije i da će se solanski radnici zaštititi od podnevnog sunca. Jedini je problem bio, po Ruiću, gdje će Pažani smjestiti životinje koje tu privežu kad dođu na rad.²⁰

Čim je vlada u Zadru preuzela brigu nad solanom počele su se javljati ideje o njezinu proširenju. Kako je sol davala prihode, privatni kapital bio je spreman da investira. Javio se tako Leopold Dorkić iz Zadra i poduzeo korake da dobije teren, i to onih solana koje su već dugo bile zapuštene.²¹ U prvom redu bili su to lokaliteti Lokunja,²² u neposrednoj blizini skladišta soli, i dio Zameta. Dorkić je naručio i projekt na lokalitetu od Divicijaka do gradskih zidina, ali osim početnih radova ovdje se nije više ni napravilo.

II.

Iako je sol bila vrlo unosan posao za državu, pri kraju svoje vladavine Venecija nije smogla snage da animira Pažane na veću ili bar uredniju proizvodnju. Sve je taklo po sili inercije i sveopće proizvodne malaksalosti. Nije se investiralo u nove solane, mnoge su bile i zapuštene više od šezdeset godina, ali se ipak proizvodilo, radilo i trgovalo po izvjesnu redu na koji su se Pažani navikli. Valjda i zbog toga što promjene, za višestoljetne vladavine »Serenissime«, nisu bile ni česte ni revolucionarne.

¹⁹ Vidi bilješku broj 16.

²⁰ HAZd, Spisi Generalnog providura, g. 1806, Tit. X, R. 20, broj 2064, str. 382 i broj 2775, str. 418.

Izvještač kaže da je neki Pirona u XVIII st. prekopao tako temeljito cijelu uvalu, da je za daljih četrdeset godina nije trebalo čistiti.

²¹ HAZd, Vlada za Dalmaciju g. 1802, broj 2354.

²² Na ovom lokalitetu bila je solana za vrijeme Mletačke Republike, međutim oko 1730. godine bila je zapuštena, jer se iz nje širio »težak«, neugodan miris koji je štetio stanovnicima Paga.

HAZd, Vlada za Dalmaciju, g. 1803, Fasc. XVII broj 271, informacija broj 59.

Venecija je s vlasnicima solana i radnicima sklapala ugovor na deset godina i u njemu točno precizirala uvjete po kojima će cijeli taj pogon raditi. Potvrđivali su se ili modificirali stari privilegiji, određivala cijena soli za prodaju u Obrovac, otkupne cijene za viškove itd. To je unosilo izvjesnu sigurnost, jer se sve unaprijed znalo, ali su ti ugovori bili vrlo nepovoljni za Pažane, iako su ih svojim potpisima sankcionirali. U stvari, država je ovim ugovorima uvela najstrožu kontrolu nad proizvodnjom soli. Bio je to ordinarni monopol koji je Pažanima donosio velike obaveze, mnogo znoja i malo zarade, naravno u odnosu na zaradu koju je imala država. Zato su solane bile zapuštene, Pažanima se nije radilo. Okrenuli su se k zemlji i počeli su tako masovno i tako neumorno na njoj raditi da su sve obradive površine priveli kulturi i na njima uzgajali vinovu lozu, a vino i rakiju prodavali sve do Trsta i Venecije.²³

I došao je kraj ovoj letargiji koja se u Pagu manifestirala anarhičnim stanjem kome su ratne i poratne prilike pogodavale. Sva sol nije ni uskladištena i nije se mislilo na prihod od nje. Ipak, proizvodnja se kretala gotovo u okvirima desetogodišnjeg prosjeka, iako 1799. godine berbe soli uopće nije bilo zbog vremenski nepovoljne godine.

Zbog takve nezainteresiranosti i sveopće apatije radnici bi počeli raditi na solani tek u svibnju. Kasnilo se sa svim radovima, a sol je bila izložena i jesenskim kišama i plimama, pa bi proizvodnja tako bila znatno smanjena.

Austriji je Dalmacija došla kao nebeski dar i tako je napravila velik korak prema Mediteranu, ali je ubrzo uvidjela da je Dalmacija zapuštena, siromašna i bez prihoda, da će u tu pokrajinu morati mnogo više trošiti nego što bi od nje mogla dobiti. Užurbano je prikupljala podatke o stanju u pokrajini, pa je vrlo brzo uvidjela da će joj jedino sol donijeti relevantne prihode. Iz tabele koju donosimo vidljiva je godišnja proizvodnja solane i desetogodišnji prosjek.

Godina	tona	Godina	tona
1782.	8.644	1792.	3.314
1783.	4.756	1793.	4.515
1784.	8.997	1794.	2.190
1785.	4.599	1795.	2.835
1786.	3.587	1796.	6.355
1787.	6.280	1797.	3.459
1788.	10.027	1798.	2.404
1789.	7.460	1799.	158
1790.	10.703	1800.	4.564
1791.	5.949	1801.	3.379
Ukupno	70.902 tone	Ukupno	33.173
Prosjek	7.090	Prosjek	3.317

²³ HAZd, Vlada za Dalmaciju, g. 1805, Fasc. XVII broj 3681 od 668.

Do kraja austrijske uprave još se proizvelo:

Godine	t o n e
1802.	9.932
1803.	4.680
1804.	2.471
1805.	2.323

Prema tome, za period od 1782. do 1800. godine godišnji prosjek proizvodnje je 5145 tona soli.²⁴

Naravno, kao i uvijek za ovakav otvoreni tip solane, najvažniji uvjet za dobru i obilnu proizvodnju bilo je sunce i vremenske prilike uopće. Sigurno je, da je od pada Mletačke Republike pa sve do 1800. godine pad proizvodnje bio uvjetovan vrlo lošim vremenskim prilikama, što je u izvorima i vidljivo, ali se moraju prihvatiti i prigovori izvještača koji stalno ponavljaju da je cjelokupni sistem proizvodnje i prodaje soli nestimulativan. Svima je postalo jasno da su cijene soli vrlo niske i da otuda dolazi sve zlo, a najveće zlo bilo je u tome što nije bilo dovoljno radnika koji bi radili na solanama. Nedovoljno stimulirani, radnici su, već smo rekli, pošli u poljoprivrednike i bavili se ribolovom. Austrija je napravila veliku grešku kada je ukinula Pažanima pravo da budu oslobođeni svih kuluka. Mletačka Republika, naime, ovu im je privilegiju dala da bi nesmetano mogli raditi na solanama. Sada pak, zbog pokušaja da ih se tjera na kuluk na koji nisu bili navikli i koji im je bio sasvim stran, pružali su pasivan otpor koji je Austriju skupo stajao i prisilio je da vrlo brzo mijenja svoju odluku.

Padom Mletačke Republike ništa se u sistemu proizvodnje i otkupa soli nije mijenjalo. Čak je i uprava nad solanama ostala u Veneciji i za sve što se u Pagu događalo i bilo u vezi sa solanom spadalo je u djelokrug vlade u Veneciji. Ubrzo je Beč uvidio svu neefikasnost takva stanja i sve slabosti pokušao otkloniti nekim reformama, koje su u stvari bile paliativ koji nije tako brzo mogao zaustaviti sve ono što je tako obilato curilo van državne blagajne. Berba soli 1802. godine bila je obilata, velika zarada bila je izvjesna, tržišta nezasićena, sol se tražila na sve strane. Velike količine soli bile su u Istri. Trgovina je oživjela i istarska sol plasira se po dalmatinskim gabelama koje trguju s Bosnom. I Austrija je povisila cijenu soli. Proizvođač u Pagu dobio je svoj dio, ali cijene su porasle i u prodaji na veliko i na malo. Iako je svima bilo jasno da se za pašku sol i proizvodnju mora tražiti rješenje povišenjem cijena, očito je da ova mjera nije izazvala oduševljenje u Dalmaciji. Lokalna je vlast odmah podigla svoj glas i proteste uputila sve do ministarstva u Beču s upozorenjem da ovakvim povišenjem cijena neće biti konkurentni u trgovini s Bosnom.²⁵

²⁴ HAZd, Vlada za Dalmaciju, g. 1803, broj 271/85.

²⁵ HAZd, Amministrazione camerale, g. 1804, sv. 2, F. V.

Lokalna je vlast strepila da bi Dalmacija od toga mogla imati velike štete. Bosna je konzumirala od 10.000 do 14.000 tona samo istarske soli, a trećina te soli išla je preko gabela u Metkoviću i Makarskoj. Dobar dio soli »kupovali su Vlasi«, nosili preko granice i tamo s Turcima trampili za proizvode koje su trebali. Vlada u Zadru uočila je odmah da je za Dalmaciju vrlo opasno dovesti u krizu trgovinu s Bosnom. Tamo su se nabavljale sve vrste žitarica, mesa, mesnih preradevina, željeza i drugih proizvoda. Istovremeno su Bosanci u Dalmaciji nabavljali »sve što im morske luke mogu pružiti«. Od te trgovine narod je imao velike prihode, pa ovako živa trgovina navodi Dalmatince da razmišljaju o gradnji cesta i o povezivanju svih značajnijih pomorskih luka s granicom prema Bosni i na taj način olakšaju trgovinu i prolaz na te strane.²⁶

Cijena soli postala je veliko iskušenje koje je trebalo prevladati. Međutim, prodaja soli u dalmatinskim gabelama donosila je direktno državnom eraru ogromne prihode, pa ih je i cijenom nastojao povećati.

Vlada je zbog toga nastojala da poveća i proizvodnju, jer je potražnja još više rasla. Bila je to neka čudna konjunktura. Izgledalo je da je to područje nezasićeno. Ni dalmatinska ni istarska sol nije bila dovoljna da ga snabdije. Dubrovčani su također, na veliku žalost Austrije, tako dobro vodili trgovinu s Bosnom, stalno je povećavali i unapređivali. Bijela, na kontinentu jako tražena, sol iz Barlette i drugih južnotalijanskih solana bila je veliko iskušenje i velika zavist. Ta je sol bila jeftinija od one koju je nudilo dalmatinsko tržište, ali konjunktura nije splasnula i sva bojazan da će više cijene prouzrokovati krizu u dalmatinskoj trgovini s Bosnom nije se pokazala opravdanom. U stvari, došlo je do krize soli, tražila se na sve strane. Rijeka, Bakar i Senj traže pašku sol za potrebe vojske i gornje Hrvatske. Venecija guta polovicu proizvodnje, a Obrovac onoliko koliko Pažani smiju tamo voziti.

IZVOZ PAŠKE SOLI OD 16. VI 1797. DO KRAJA SVIBNJA 1804. GODINE²⁷

OBROVAC	2.772 tone
DALMACIJA gabele	4.978 »
ISTRA	74 »
LOŠINJ	16 »
SENJ	3.085 »
KARLOBAG	394 »
VENECIJA salere	18.333 »
RIJEKA I BAKAR skele	2.412 »
UKUPNO:	32.064 tone

²⁶ HAZd, Spisi vlade za Dalmaciju g. 1803, broj 2354.

²⁷ HAZd, Amministrazione camerale, g. 1804, F. I—II, broj 173.

Venecija je uvijek trošila pašku sol, jer je bila bijela i čista. Sasvim je vidljivo da tamo još uvijek ide više od polovice soli. Očito je da Austrija još nije spremna da svu ili većinu soli izvozi preko dalmatinskih gabela u Bosnu, iako je to bio najunosniji posao. Problem je i u skladšnom prostoru. Iako se sol brzo prenosila u unutrašnjost, gabele nisu imale dovoljno prostora da prime veće količine. Zbog toga su karavane često čekale. Ni sam Pag nije imao dovoljno skladišta za obilnu i rodnu godinu, pa je u takvim slučajevima na brzinu i mimo ustaljenog reda organiziran prijevoz u velika venecijanska skladišta, tzv. salere.

U Pagu su bila tri skladišta, Sv. Petar, Sv. Marko i Sv. Pavle, i u njima se moglo smjestiti oko 7800 tona soli, što i nije tako malo, ali za sušnih i rodnih godina nisu mogli primiti sve proizvedeno i često bi se oko njih privremeno smjestila sol. Već se tada razmišljalo o gradnji novih skladišta, ali su političke prilike i novi ratovi rješenje toga problema odgodili za kasnija vremena.

Svi naponi koje je Austrija uložila da unaprijedi proizvodnju i prodaju soli nisu bili uzaludni. Nova, francuska vlast pristupa ovom pitanju s mnogo žara i s puno poleta, nastavljajući započeto.²⁸

Dakle, razmotrili smo i donijeli u tabeli količinu proizvedene soli u razdoblju austrijske uprave, naravno do kraja proizvodne godine 1805, i s malo mašte možemo zamisliti koliko je živosti u sam Pag unosila jedna berba i cijeli promet solju. Raspodjela proizvedenog, međutim, bila je velika strepnja i velika nepravda. Na tradiciji Mletačke Republike, koja je stvarana stoljećima, i Austrija je našla svoju računicu u ovom ključu raspodjele.

Rekli smo već da su Mlečani u posljednje vrijeme svoje vladavine sklapali ugovor s vlasnicima i radnicima na deset godina. Tim bi ugovorom ugovorne strane fiksirale međusobna prava i obaveze. U stvari, ugovarala se ili bolje rečeno legalizirala otimačina, koja je obavezivala sve, a najmanje državu. Određivao se način proizvodnje, otkup, beneficije, cijena, zabranjivao kontraband itd. Godine 1802. istjecao je ugovor koji je sklopila Venecija kao jedna ugovorna strana. Austrija je bila vrlo oprezna i ugovor je sklopila na pet godina i to za berbu od 1803 do 1807. uključivo. Potpuno je shvatljivo da je htjela vidjeti kako će sve to izgledati i koliko će to donositi. Povisujući samo cijenu soli ključ raspodjele ostao je gotovo isti i izgledao je ovako: Od cjelokupne berbe soli izdvajale su se tri tone za fratre u Starom Gradu. Tada se od toga izdvajala 1/4 za vlasnike solana i za radnike, te 151 tona za plaće općinskih službenika, liječnika, ljekarnika i učitelja. Naravno, državi je ostajalo 3/4 proizvedene soli i od nje su još odvajali za milodare 135 tona. Svoju četvrtinu vlasnici i radnici dijelili su po pola. Cijena ovako raspodijeljene soli bila je različita. Država je

²⁸ HAZd, Spisi francuske vladavine, Godišnji izvještaj V. Dandolo za 1806. god., knjiga 1.

svoje 3/4 plaćala Pažanima po cijeni od 19 lira i 5 šoldi po toni, a 151 tonu odvojenu za potrebe općine plaćala je po cijeni od 36 lira i 13 šoldi. Od one četvrtine kojom su Pažani samo prividno raspolagali kako su htjeli odvajalo se za potrebe stanovništva oko 30 do 50 tona godišnje, ponekad i mnogo manje. Država je dozvoljavala da se na obrovačkoj skeli proda godišnje do najviše 400 tona, vrlo često i mnogo manje, pa bi tako razliku do pune četvrtine plaćala Pažanima po cijeni od 61 lire i 13 šoldi.²⁹

Ovakvo šarenilo u cijeni stvara samo na prvi pogled vrlo veliku zbrku. Državi je donosilo vrlo velike prihode, jer rashoda praktički nije bilo, ako isključimo čišćenje kanala, gdje je i trošak bio zanemarljivo mali, te cijenu otkupa. Država je tako kontrolirala proizvodnju i otkupljivala gotovo svu sol i prodavala po dalmatinskim gabelama po cijeni od 270 lira po toni. Tako je npr. država Pažanima 1803. platila 125.202 lire za otkupljenu sol. Da je svu ovu sol prodala ili mogla prodati u Dalmaciji bila bi dobila 1,196.525 lira.³⁰

U grozničavim pripremama da unaprijedi proizvodnju i da cijelu pašku sol preorijentira na prodaju u dalmatinskim gabelama, gdje je zarada bila velika ili pak najveća, Austrija je uspjela da 1804. godine vlada u Zadru preuzme svu brigu oko solana i da tako raskrsti sve veze koje su ih vezivale s Venecijom. Međutim, ambicije su bile mnogo veće. Ministarstvo u Beču razmatralo je mogućnost za proširenje solana na Pagu i u cijeloj Dalmaciji. Model za njihovu izradu trebale su biti paške solane, a iskustva paškog solara vlast je htjela primijeniti čim prije. Tako je već 1802. Beč zatražio od vlade u Zadru da izvijesti:

1. da li je moguće proširiti solane koje postoje, 2. da li ima dovoljno skladišta za spremanje povećane količine soli, 3. da li bi se u pokrajini moglo naći još koje prikladno mjesto za proizvodnju, 4. da se objasni nadležnim da li je riješeno pitanje taksa i drugih fiskalnih davanja i kako.³¹

Vlada u Zadru prikupljala je odgovore podređenih nadležstava i iz njih se može vidjeti da je mogućnost proširenja solana postojala, ali se izgubila tradicija u proizvodnji, jer je Venecija svu proizvodnju orijentirala samo na Pag, Piran i Santa Mauru (Levant) i ukinula sve druge solane. Mnogo se očekivalo od iskustva paških solara koji su trebali podučavati sve buduće solare širom Dalmacije. Prikupivši tako i informacije o proizvodnji soli, Austrija je uvidjela da dotadašnji način trgovine solju nije bio ni suvremen ni prikladan, nego gotovo neshvatljiv, tim više što je iz svih izvještaja koje je dobivala bilo vidljivo da put od proizvodnje do prodaje, od solinara do gabele, ima mnogo rupa zbog kojih je država imala

²⁹ HAZd, Ugovori... Vidi bilješku broj 8.

O ovim ugovorima pisat ćemo u drugoj radnji.

³⁰ HAZd, Idem, Izvještaji V. Dandola za 1807. i 1808. god.

³¹ Isto kao bilješka 24.

velike gubitke. Zbog svega spomenutog pristupilo se reformi trgovine solju i cijeli sistem zakupa se mijenja s danom 9. VI 1804. godine. Paškom solanom od 1. VI 1804. više ne upravlja vlada u Veneciji nego ona u Zadru. Dvorska komora u Beču imenuje »spособnu osobu« koja će upravljati i voditi brigu o interesima države. Privremeno ostaje na dužnosti sve podređeno osoblje. Način prodaje, mjere, cijene i gabele se ne mijenjaju. Voditelji gabela (gabbellieri) moraju uplaćivati novac za prodanu sol svakog mjeseca na račun državne blagajne. Istovremeno moraju slati u Zadar mjesečne izvještaje o prometu soli. Direktor mora vršiti nadzor nad prodajom soli posebno zbog mjera i cijena, da narod koji kupuje ne bi bio oštećen.

Direktor mora potvrđivati sve teretnice za sol koja dolazi iz Istre. Svaka tona soli (moggio) pri uskladištavanju mora imati 13 stara. Napravljen je popis svih gabela i inventara u njima. Vlada u Zadru dužna je izvršiti popis svih mjera za sol koje su u upotrebi i mora ih baždariti na odgovarajuću mjeru. Također treba iskazati cijenu soli za svaku pojedinu mjeru. Iz ovog vidimo kako reforme koje su se pripremale nisu u stvari ni bile reforme u pravom smislu riječi nego pojačana stega prema onima koji su sol prodavali, jer po svemu se čini da je vlada uvidjela da se tamo najviše otuđuje državno. Dana 3. VI 1804. godine pri Komornoj upravi u Zadru imenovan je direktorom za prodaju soli Felice Sabon iz Bakra. Već pri imenovanju naređuje mu se da izvrši pregled solane u Pagu, a posebno gabela.

Godine 1804. na Jadranu je bilo sedamnaest gabela, i to: ZADAR, NOVIGRAD, SKRADIN, ŠIBENIK, TROGIR, SPLIT, OMIŠ, MAKARSKA, METKOVIĆ, KORČULA, BRAČ, HVAR, KRK, CRES, OSOR, MALI LOŠINJ i VELI LOŠINJ. U tom prestrojavanju i traženjima došlo je do gubitka Dalmacije i od veljače 1806. ovom pokrajinom upravljaju Francuzi. Sav trud za Austriju odlazi u nepovrat, a narod solarski najteže pati u takvim nesigurnim vremenima kad svako zrno soli mnogo izmuči, a malo donosi.³²

Francuzi su počeli vrlo ambiciozno, s puno žara i puno nada. Iz Dandoloва izvještaja za 1806. godinu to se najbolje vidi. Po njemu sol je industrija koja obećava mnogo, jer je potražnja naročito velika u Bosni i »Hrvatskoj koja je pod Turcima«, a prihod izuzetno velik. I Dandolo potvrđuje da Dalmacija prometne godišnje oko 12.000 tona soli i da trećinu konzumiraju Dalmatinci, a 2/3 se proda u Bosni. Po njemu, u Pagu se proizvodilo nešto više od 1/4 potrebne soli. Ostala sol dovozila se iz Istre i tako bi se namirile potrebe pokrajine. Međutim, već 1806. godine to više nije bilo moguće zbog ratnih prilika, koje su sasvim onemogućile plovidbu po sjevernom Jadranu.

³² Isto kao bilješka 25.

Zbog takva stanja Dandolo mašta o tome da Pag povećanom proizvodnjom nadoknadi taj manjak. Intenzivno radi na tome, konzultira se, drži konferencije i na kraju Napoleonu podastire elaborat po kome u roku od osam godina garantira da će na Pagu proizvesti trostruku količinu soli. Naravno, sve je bazirano na velikom povećanju broja bazena za kristalizaciju. Ne iznenađuje da oštro osuđuje austrijski sistem uprave nad solanom po kome da državni erar ne zarađuje dovoljno. Zbog toga Dandolo smatra velikim uspjehom svoju inicijativu po kojoj je neznatno povisio cijenu soli i tako pobudio veće zanimanje za proizvodnju kod Pažana. Zaveo je stroge mjere u rukovođenju solanom, pa za iduću 1807. godinu očekuje da će se u Dalmaciji prodati soli za 319.606 franaka, pod uvjetom, kako kaže:

- 1) da bude slobodna plovidba morem, kako bi mogao voziti potrebnu sol iz Istre, te
- 2) da ima dovoljno soli na raspolaganju.³³

Dandolo je ulagao velike napore da svoje zamisli ostvari, često je bio i nerealan, ali je uvijek podsticao na rad i pokušavao pokrenuti inicijative tamo gdje je bilo očito da ih nema.

Godine 1807. proizvelo se u Pagu vrlo mnogo soli, gotovo dvostruko više od prosjeka, i Dandolo je to propisao svom umijeću i zalaganju. U izvještaju Napoleonu za tu godinu to nedvosmisleno i kaže. Uvjeren je da je smanjio kontraband i malverzacije, te uveo takve mjere stimulacije da je znatno popravio zanimanje za proizvodnju i tako direktno utjecao na velikij prinos u toj godini. Istina je bila sasvim druga: te su godine vremenske prilike bile izuzetno povoljne, jer je iduće godine, 1808, proizvodnja bila već znatno manja. Naravno, mjere koje je poduzeo pomogle su da se visoki nivo proizvodnje održi i velike količine proizvedene soli dovedu do skladišta. Prijašnjih godina znatne su količine na očigled propadale samo zbog toga što ih radnici nisu htjeli uskladištavati na vrijeme.

Dandola su najviše mučile one solane u Pagu koje su bile zapuštene i već odavno van proizvodnje. Napravio je sve da ih privede eksploataciji.

Izvještavajući Napoleona za 1807. godinu Dandolo je dao i šturi opis solane. Osuđujući i ovdje uskogrudnu i neliberalnu politiku prethodnih režima naglašava da su zbog toga »bile van proizvodnje i one solane koje je sama priroda predodredila za proizvodnju soli. Tako i lijepe solane u Zablacu, pa one u Ribnici ili Morinju, te u Rabu i mnogim drugim mjestima morale su zbog volje vrhovne vlasti ostati neplodne. Zbog toga je nesretni Dalmatinac morao tražiti sol sve do Istre i to sol koju je trebao za svakodnevnu upotrebu. Vrhovna je vlast, naime, dozvoljavala da se sol proizvodi samo u Pagu«.

³³ HAZd, Spisi francuske vladavine, Dandolov izvještaj za 1807. god. Izvoz ribe donosio je pokrajini 3.000.000 lira prihoda.

U ovom izvještaju, koji je vrlo opširan, problem solana i soli zauzeo je vidno mjesto i vrlo je dobro razrađen, pa u sklopu postojeće proizvodnje i plasmana u dalmatinskim gabelama sol je istaknuta kao ključni proizvod dalmatinske privrede koji će donijeti blagostanje, posebno Pagu. U tom kontekstu donosi podatke da Dalmacija prosječno treba godišnje 13000 tona soli, a da je ima dovoljno prodalo bi se i do 16000 tona. Kako se u prosjeku proizvodi oko 3111 tona, to je trebalo ovamo dovesti 9889 tona. Kako je ponekad soli bilo malo i u drugim krajevima, to Dalmacija nije ostvarivala dobit koju je mogla.

Ovih 13000 tona soli u Dalmaciji se troši ovako:

za potrebe stanovništva u pokrajini	3.684 tona
za soljenje ribe	526 »
za trgovinu s Hrvatskom, Bosnom, Hercegovinom i turskim pokrajinama	8.790 »
UKUPNO:	13.000 tona³⁴

Spominjemo cjelokupne potrebe Dalmacije da bi mogli istaknuti koliko je bilo značenje soli za cijelu pokrajinu i koliko je Pag tome doprinisio.

Začuđuje koliko se soli trošilo, relativno mnogo, za soljenje ribe. Međutim, od velikog je značenja trgovina solju s Turcima. To posebno ističe i Dandolo. Značajno je da se cijeli prijenos soli vrši konjima i da vrlo malo konja iz naših krajeva tu sol prenosi. Zbog tog prijenosa u Dalmaciju dolazi godišnje oko 83.500 konja. Pa Dandolo zaključuje sasvim logično da »ovi konji ne dolaze nikada prazni, prenose proizvode iz Turske (Bosne), tj. žitarice, vosak, željezo, vunu, katran, kožu i drugo. To je najbolji stimulans aktivnoj trgovini između ovih pokrajina. Sigurno je da ovi konji nose ovamo gotovo istu težinu koju izvoze i na taj način u Dalmaciju dolazi 8790 tona razne trgovačke robe i vjerojatno samo zato, bar većina od njih, jer ovdje postoji sol koju oni trebaju. Kad soli nema u skladištima Turci se ne pojavljuju sa svojim proizvodima«.

Od ove trgovine žive Skradin, Šibenik, Split, Makarska, Obrovac i drugi. Ovaj narod nađe načina da zaradi u toj trgovini više-struko. Dandolo to obrazlaže sasvim logično, da »težina ovih proizvoda vrijedi osjetno više od težine soli koju ovi isti konji odnose, pa tako Turci primaju kao sredstvo plaćanja mletačke cekine koji su gotovo uvijek smatrani za robu, pa su Dalmatinci i na tome zaradivali. Turci su vršili i trampu, pa za svoju robu primali i rakiju, i vino, i mirodije i drugo. Ako tome dodamo zaradu koju ovaj narod ima od prodaje svakodnevnih hrane i ljudima i konjima, vidimo da su zarade od ove trgovine znatne«. Na temelju svojih računa Dan-

³⁴ Isto.

dolo misli da se u ovoj cjelokupnoj trgovini prometne jedanaest puta veća vrijednost od vrijednosti soli. Naravno da je ova trgovina za Dalmaciju bila izuzetno vrijedna, neophodna i spasonošna, jer »nema za sada uz granicu nijedne pokrajine s kojom bi mogla korisno i sigurno trgovati«. Bez ove trgovine gradovi bi stagnirali i propadali, i sve je uskazivalo na to.

Država je Pažanima sada plaćala svu sol 31 liru po toni i na temelju toga može se izračunati cjelokupni trošak, naravno i dobitak od cjelokupnog prometa soli, što je napravio i Dandolo:

tona 13.000 soli	2,470.000 lira
ta sol državu košta	403.000 »
raznorazni troškovi	200.000 »
<hr/>	
Netto	1,867.000 lira
<hr/>	

Naravno, ovaj cjelokupni iznos ide u državnu kasu.

Za svoju potrošnju stanovništvo plaća državnoj kasi još i 3/13 ovog iznosa, što iznosi 430.845 lira. dok istovremeno došljak koji kupuje tu sol plaća Dalmaciji lokalni porez od 1,436.155 lira.

Iz izloženog se najbolje vidi koliko se tu novca akumuliralo. Rezimirajući svoj izvještaj Dandolo je nekritičan i nerealan optimista; potcjenjuje prethodnu austrijsku vladavinu ne vodeći računa da je njegov uspjeh u proizvodnji soli rezultat izvanredno sušne i u svemu povoljne godine za proizvodnju soli. Tako u četvrtoj točki svog rezimea kaže: »u jednoj su godini otkriveni nedostaci ove tako važne grane (privrede) i stvoreni su temelji za generalnu reformu. Po toj reformi Dalmacija će za nekoliko godina s malo napora i s malo troška davati, stavljanjem u proizvodnju novih solana, umjesto 3000 tona punih 15000 tona, a to je količina dovoljna za izvoz i dovoljna da oslobodi Dalmaciju uvoza«.

Prijevoz soli koja se dovozila u Dalmaciju morem bio je ponekad vrlo skup, pa je tako jedne godine prijevoz bio znatno skuplji od cijene uvezene soli. Toga se Dandolo pošto poto htio riješiti.

Odnos vrijednosti soli i žitarica koja se dovozi iz Bosne je kao 2:5, odnosno, za 5 tona soli dobiju se 2 tone žitarica. Međutim, ako na jedan mletački karp proizvodimo sol davat će, pretvoreno u novac ,toliko koliko bi davalo 304 takva kampa koji proizvode žitarice.

Vrlo su interesantni ovi pokazatelji, jer se iz njih vidi ne samo koliko je sol bila visoko akumulativna privredna grana, već i koliko su maleni bili prinosi žita na poljima Bosne i Dalmacije.³⁵

³⁵ Isto.

Godine 1808. cijena soli je u dalmatinskim gabelama ponovno porasla. Vjerojatno i zbog toga što Dubrovnika, kao konkurenta, na tržištu više nema. Sada je cijena 3 šolda za 1 veliku mletačku libru (0,48 kg) već prilično visoka i Dandolo je opravdava i kaže, »ovaj porast (cijene) prisiljava Turčina da se spusti karavanama koje nose veće vrijednosti od onih koje su nosili prije, a tih vrijednosti u susjednoj Turskoj (Bosni) ima u izobilju, onoliko koliko ih kod nas nedostaje«. Proizvodnja u Pagu u ovoj godini bila je već prilično niža nego prethodne godine, ali još uvijek je to visok prihod. Otkup paške soli i troškovi administracije koštaju državu u 1808. godini 280.000 lira, a prihod 1.220.000 lira.

Dandolo i sada pretjeruje potcjenjujući i Mletačku Republiku i Austriju i njihovu nesposobnost da u Pagu proizvedu relevantne količine soli, pa sebe i svoju administraciju ističe kako sasvim zrele da što je moguće veće količine površina pripreme za proizvodnju. Na taj način Pag će postati »najvažniji za administraciju i bogat proizvodnja za svoje stanovništvo«. Tako smo došli do 1809. godine, godine teške i pune iskušenja za Francuze u Dalmaciji i vrlo teške za proizvodnju, te izuzetno teške za prijevoz paške soli do dalmatinskih gabela. U svom izvještaju za ovu godinu Dandolo je vrlo kratak kad piše o Pagu i prihodima od soli, ali ne propušta priliku da grdi Austrijance koji su zauzeli Pag i proizveli vrlo malo.

Političke prilike u pokrajini su se izmijenile i postale vrlo teške za Francuze. Austrijanci su u sveopćoj ofanzivi na cijelu dalmatinsku obalu zauzeli velik njezin dio. Prijetila je opasnost da Dalmacija ostane bez soli, jer su Austrijanci iz Karlobaga ugrožavali plovidbu Podvelebitskim kanalom, a vanjskim morem harali su gusari i Englezi koji su među ostalim blokirali dovoz soli iz Istre. U ožujku 1809.³⁶ Zadar je gotovo bez soli, nedostaje brodova za prijevoz. Gusari su blokirali Zadarski kanal i zapalili tri broda ispred Sutomišćice. Zbog takvih prilika jedina nada bio je Pag, koji je mogao pružiti i druga rješenja za dovoz soli, ne služeći se Podvelebitskim kanalom. Dandolo i pomoćnici razmišljaju kako da se to izvede bez posebnih opasnosti za teret. Situacija je dramatična i prijedlozi su vrlo interesantni i svode se od odvoza iz Paga kopnom do Košljuna ili na Prutnu, pa do Privlake ili Nina.

Sva ova razmišljanja i prijedloge prekinulo je austrijsko zauzeće Paga u svibnju 1809. godine, koje je trajalo do mjeseca studenoga iste godine.³⁷

³⁶ HAZd, Dandolo i izvještaj za 1809. godinu. Bio je to njegov posljednji izvještaj. Dandolo se ubrzo vratio u Italiju davši prethodno ostavku na svoj položaj.

Vidi i HAZd, Spisi francuske vladavine, g. 1809, T. IX R. 4, str. 164—167.

³⁷ Idem, Pomoćna skladišta za sol dovezenu iz Paga pripremila su se u Privlaci i Ninu (crkva Blažene djevice od ruzarija). Pravile su se i kombinacije sa Stabilimento Manfrin, ali je tamo bila vojna bolnica.

Već od kraja 1808. godine prilike u Pagu su se naglo počele pogoršavati, a kad su došli Austrijanci trgovina je u svakom pogledu jenjavala. Sol se Pažanima nije plaćala, poremetila se i proizvodnja i uvjeti života postali su teški.

Ploviti se više nije moglo bez opasnosti, pa je i proizvodnja vina sasvim splasnula. Više se nije moglo ploviti do udaljenih tržišta, koja su ustvari bila jedini veliki potrošač. Pažanima je taj prihod izmakao, a proizvodnja soli više nije donosila mnogo, jer država nije imala novaca da proizvedenu sol otkupi. Država im nije platila sol dijelom ni za 1808. i 1809. godinu, a nije im dodijelila ni avans za 1810. godinu, dok je istovremeno imala velike prihode od prodaje u dalmatinskim gabelama, naravno za onu sol koju je tamo uspjela dopremiti. Zbog takva stanja Pažani su izgubili povjerenje u državu, zapustili su solane, jer su radili gotovo besplatno, i počeli su vjerovati da se od soli ne može više živjeti.³⁸

Očito je da su ratne prilike pricinile mnoge teškoće vladji u Zadru, a nestašica novca već je postala više nego kronična. Sve dobro u Pagu ovisilo je o redovnom plaćanju proizvedene soli i općinski prihodi formirali su se i od onog dijela koji se mogao prodati u Obrovcu. Bilo je to malo za potrebe grada koji je do tada živio s prihodima kojima je mogao pokriti troškove administracije i drugih potreba. Liječnika, kirurga i ljekarnika grad je otpustio, jer ih više nije mogao plaćati; ulice se nisu čistile, higijena je pala na nizak nivo i pojavile su se epidemije. Zbog takva stanja godine 1809. broj mrtvih bio je veći od broja rođenih.³⁹

Paška solana mnogo je napredovala za Dandolove uprave Dalmacijom i njegovim staranjem za njen napredak, povećala je broj solina, dobila je sposobna čovjeka koji je njome upravljao i cijelom Pagu donio nova saznanja i nove ideje. Bio je to Dorkić,⁴⁰ Zadranin, bogat čovjek koji je našao tamo načina da se angažira i materijalno i svojim umnim sposobnostima. Pod svaku cijenu nastojao je unaprijediti proizvodnju, ali bila mu je opsesija da proizvede čistu, vrlo bijelu sol i u velikim količinama. Takva se sol vrlo tražila i bila na visokoj cijeni. Tako je došao na ideju da bazene poploči ciglom ili pak hrastovim pločama i da tako od glinene podloge bazena odvoji sol koja se kristalizirala. Tim je prijedlozima oduševio Dandola, ali je vrlo brzo došao do saznanja da se to na taj način ne može realizirati, naprosto zato što se za te materijale sol lijepila vrlo čvrsto i stvarala takvu masu koja nije bila ono što se tražilo niti je sve to bilo rentabilno u eksploataciji.

³⁸ HAZd, Spisi francuske vladavine, g. 1810. Financa, T. IX. R. 4 broj 2176 i 725.

³⁹ Idem.

⁴⁰ Leopold Dorkić, zadarski trgovac, mislio je povećati svoje bogatstvo investirajući u Pagu. Tamo se okučio i živio do smrti. Bio je dugogodišnji predsjednik Udruženja solinara.

Drugi čovjek koji je u Pagu ostavio traga bio je dr Ambroz Cariboni.⁴¹ Bio je vrlo uman praktičar i čovjek koji je prošao svijeta. Znao je koliko proizvodnja soli u Pagu ovisi o vremenu, o meteorološkim prilikama, i došao je na ideju da se u Pagu počne s proizvodnjom soli termoisparavanjem. Izradio je elaborat i dostavio ga nadležnima. Osnovna njegova ideja se zna. U velikim bazenima grijalo bi se more, i to ugljenom iz Kolana, i dobivala sol.

Kako su Pažani u svojoj tehnologiji proizvodnje soli stoljećima lopatama ubacivali salamuru iz jednog bazena za isparavanje u drugi, tako je Cariboni, da im pomogne i da ih poštedi silnih napora, predlagao da se u tu svrhu instaliraju hidraulične pumpe koje bi vrlo uspješno to izvršile. Naravno, njegov prijedlog nije imao odaziva, jer su Pažani mislili da se sol samo lopatama može dobro kristalizirati i da su tako radili od pamtivijeka.

Trebamo naglasiti da su prva tri bazena za isparavanje, dakle kvasilo, dobac i tala, bili viši od nivoa mora van solane, te jedan viši od drugoga, pa su radnici lopatama ubacivali more iz jednog bazena u drugi gazeći u more do koljena, i to po čitave dane. U ostala četiri bazena salamura je tekla prirodnim padom. Cariboni je zbog toga tražio od nadležnih da se izvrši nova nivelacija solana, pa da more, odnosno salamura ide tamo gdje treba po zakonu spojenih posuda. Inzistirao je da se tek sakupljena sol uskladištava, jer nije vid'o pravog razloga u tome što se sol toliko cijedi i suši i tako izlaže ljetnim i ranojesenskim kišama i plimama. Naravno, bila je izložena i krađi. Smatrao je da na solanama ima mnogo bazena za kristalizaciju, a malo za isparavanje. Imao je mnogo primjedbi na nepropusnost arđina i bio je svjestan da na taj način teško dolazi do kristalizacije soli. Mnogo se zalagao za proširenje solana uz paško polje, jer su tamo soline zaštićene od plime i valova, i smatrao je da je tamo bolja insolacija. To je zemljište više od sadašnjih solana za tri metra, ali je mislio da bi se tamo more tjeralo pumpama. Ovim proširenjem smatrao je da bi se povećala proizvodnja za oko 900 tona godišnje.

Tehnološki proces proizvodnje soli termoisparavanjem nije detaljizirao u svom projektu, ali je za trošak za novu tvornicu rekao da bi bio manji od troškova za proširenje solane. Po njemu tvornica bi koštala 300.000 franaka i mogla bi proizvoditi 13.000 tona soli bolje kvalitete. Za tu sol država bi, po njemu, zaradila više milijuna franaka, a proizvodnja bi mogla početi već iduće godine. Zavoreo, koji je bio zadužen da projekt prouči i dade svoje mišljenje, tražio je da se o tome raspravi. Valjda se sam nije usudio o tome izjasniti.⁴²

⁴¹ Ambrogio Cariboni došao je u Zadar iz Italije u ekipi stručnjaka koje je sobom doveo Dandolo. Bio je profesor u zadarskom liceju. Pošao je u Pag u namjeri da primijeni svoja iskustva i da tako poveća proizvodnju soli.

⁴² HAZd, Misc. 16. poz. 13, list 1—6.

Cariboni je interesantna ličnost koja se ovdje pojavila. Privatio je da svoj kapital angažira na izgradnji solana u Dinjiški i Vlašićima i neslavno propao, ali mnoge njegove vizije ostvarile su se mnogo desetljeća kasnije, a proizvodnja termoisparavanjem tek sada. Bio je vizionar i njegovi prijedlozi bili su sasvim realni.⁴³

Na solani je radio od 460 do 500 radnika u svakoj proizvodnoj godini. Bilo je žena, ali vrlo rijetko. Vjerojatno samo onda kad bi zamjenjivale muževe zbog smrti ili bolesti. Djeca od dvanaest godina nisu bila pomoćni radnici nego su imala iste obaveze kao i odrasli. Svaki je radnik radio na 3—5 solina (bazena). O njima je brinuo od ožujka pa sve do kraja berbe soli.⁴⁴

Uskladištavanje soli vršili su radnici, a vlasnici su to posebno plaćali.⁴⁵ Čim su došli, Francuzi su nametnuli i nove ideje. Kod njih je faza ispitivanja i stjecanja iskustva tekla ubrzanim tempom. Dandolo je, kako smo gore i vidjeli, osobno bio veoma zainteresiran za napredak solana. Sve je izvještaje koji su dolazili s terena sam pregledavao i na osnovu njih radio je i svoje. Kako to već biva, čim je nasilac vrhovne vlasti izuzetno zainteresiran za neki problem, pa kad taj problem može postati njegov poseban uspjeh, onda je sve tome podređeno. Suvišno je naglašavati da je za vrijeme Francuza paška solana uživala takav tretman. Ona je mnogo i nosila. U budžetu prihodi pokrajine za 1809. godinu iskazani su na 1.750.000 franaka, a paška sol doprinosila je 715.091 franak.⁴⁶

Sve reforme koje su izvršili Francuzi vidljive su u Ugovoru o proizvodnji soli. Francuze je najviše smetao sistem privilegija i komplicirani način obračunavanja prihoda poslije berbe. Oni su potezom pera ukinuli sve privilegije i došli do zaključka da je najbolje ako svu sol plate Pažanima po nižoj ali jedinstvenoj cijeni. Ipak je određeno da se 300 tona soli odvoji od ukupne berbe za vlasnike i radnike i to tako da 250 tona služi za prodaju u Obrovcu, a 50 tona za potrebe potrošnje na otoku. Onih 250 tona prodavale su se u Obrovcu i to stanovnicima Nadina, Bukovice i Zrmanje. Čak je i to bilo fiksirano. Ostala sol, ma koliko da se puno proizvelo, pripadala je državi, koja ju je otkupljivala po vrlo niskoj cijeni od 35 mletačkih lira po toni. Pažanima je ostavljeno

⁴³ Idem, komentirajući Caribonijev projekt Zavoreo o ugljenokopu u Kolanu kaže da je bio napušten još u mletačko vrijeme i to mnogo godina prije 1797. Rafinerija šećera u Rijeci imala je ovlaštenje da taj ugljenokop iskorištava, a vlasnik je bio vitez Andrea Tron. Po Cariboniju, ugljenokop je zapušten zato što je trošak iskopa bio vrlo skup i uloženi novac vrijedio je mnogo više od ugljena koji bi se tu iskopao.

⁴⁴ Idem za 1806. God. 1806. bilo ih je 468, od toga 45 radnika od 12—18 godina, 156 radnika od 18—30 godina i 267, radnika starijih od 30 godina.

⁴⁵ Vlasnici solana plaćali su radnicima uskladištavanje soli po cijeni od 12 dalmatinskih lira na svakih 8300 kg uskladištene soli.

Francuzi su povisili cijenu na 20 dalmatinskih lira.

HAZd, Intendenza, g. 1810. T. IX. R. 4 broj 1099.

⁴⁶ Vidi bilješku broj 15.

250 tona soli da prodaju u Obrovcu samo zato da bi tamo mogli vršiti slobodnu razmjenu soli za žito, drva i za druge proizvode kojih na otoku nema. Cijena prodaje na skeli u Obrovcu je određena i nije mogla biti drugačija od cijene koja je važila u drugim dalmatinskim gabelama. Kako su vlasti htjele da Pažani brzo rješavaju svoje poslove u Obrovcu i da se što prije vrate svojim kućama, to su im iznimno dozvolili da svoju sol, da bi bili konkurentniji na tržištu, mogu prodavati do 20 šoldi jeftinije svaki staj soli (oko 83 kg). Istovremeno je određeno da ona sol koja se ne uspije prodati u Obrovcu mora biti ustupljena državi po cijeni od 35 mletačkih lira. Na ovaj način država je zarađivala na razlici u cijeni. Ovom prilikom ukinuti su i milodari (elemosina) od 135 tona soli koja se uvijek odvajala od 3/4 državne soli, ali je korisnicima država obećala nadoknadu po cijeni od 35 mletačkih lira. Ti su se milodari do tada dijelili ovako:

1. Bratovštini Presv. sakramenta	9 tona
2. Katedrali	18 »
3. Koludricama sv. Margarite	72 »
4. Bratovštini sv. Marka i Jure	9 »
5. Crkvi sv. Frane	9 »
6. Crkvi sv. Ante	9 »
7. Ubožnici (ospidal dei poveri)	9 »
<hr/>	
Ukupno:	135 tona ⁴⁷

Pažani su od svoje četvrtine odvajali svake godine 18 tona za uzdržavanje svoga biskupa (ako ga bude), ali je i ova privilegija ukinuta.

Država je preuzela na sebe plaćanje solanskih službenika i odmah povećala njihov broj (mjerioci i brojači). Inače, cjelokupan činovnički aparat sastojao se od dva ili tri čovjeka. Ovom prilikom određeno je da i vlasnici i radnici moraju imati svog knjigovodu koji će voditi njihove poslove i bili su ga dužni sami plaćati.

Šverc i krađe soli bile su u Pagu redovna pojava i vlastima je taj problem zadavao velike brige. Sve se to događalo dok je sol bila na sušenju po ajama ili solarima. Spriječiti je to bilo teško, ali sve u svemu bile su to gotovo beznačajne količine soli. Više muke zadavali su stanovnici Vira, Privlake i okolnih mjesta koji su za vrijeme sakupljanja soli redovno, gotovo svake noći, dolazili svojim brodovima do Košljuna ili Dinjiške i odatle kretali u pljačku sve do paških solana. Straže koje su se kretale solanom pokušavale su spriječiti ovu rabotu, ali to su bile straže sastavljene od ljudi koji su stražom odrađivali svoj kuluk. Stražara je bilo devet i bili su sastavljeni ovako: iz Novalje, Stare Novalje i Luna četiri stražara, iz Kolana dva stražara, iz Vlašića jedan stražar, jedan iz Dinjiške, te jedan iz Barbata i Gorice naizmjenice.

⁴⁷ HAZd, Intendenza, g. 1810. Tit. XX R. 8.

Kako su već početkom 1809. godine austrijski brodovi iz Karlobaga vršili prepade i zarobljavali brodove koji su vozili sol put Dalmacije, Francuzi su naoružali Forticu i ocijenili njezin strateški položaj kao izvanredan, vrlo pogodan da spriječi, vrlo efikasno, prolaz austrijskim brodovima. Ipak, Austrijanci su 2. VII 1810. godine uz neposrednu blizinu Fortice zarobili četrnaest brodova punih soli.⁴⁸

Sav ovaj košmar i nesigurnost, učestali šverc, događali su se masovno tek poslije odlaska Dandola iz Dalmacije i u vrijeme kada je centralna vlast bila u krizi. Godine 1812. počeli su i neredi u Pagu, solinari su odbili raditi. Otac i sin Valentić unosili su nemir među radnicima, ali je vlast brzo intervenirala, zatvorila ih i brisala iz popisa solinara.⁴⁹

Na žalost, ovakvih podataka ima malo u spisima koji nam stoje na raspolaganju. Možda sličnih događaja nije mnogo ni bilo. Međutim, uvijek se radilo. Proizvodnja nikada nije prekidana ma koliko da je bilo teško. Bili su u pitanju veliki interesi države, grada i samih građana. Začudo, podataka o solani, radu i proizvodnji uopće za vrijeme Ilirskih Provincija ima vrlo malo. Za vrijeme francuske uprave u Pagu se proizvelo:

Godine	Tona
1806.	3.046
1807.	7.500
1808.	4.800
1809.	3.360
1810.	3.154
1811.	4.150
1812.	—
1813.	—

Podataka za ove dvije posljednje godine, začudo, nema. Prosjek proizvodnje je vrlo visok (preko 4000 tona) iako su uvjeti za proizvodnju, naročito poslije 1809. godine, bili izuzetno teški za sve koji su se njome bavili, posredno ili neposredno.⁵⁰

III

U zaključku ovog razmatranja ponovno moramo naglasiti važnost ovog razdoblja u razvoju solane. Ovo je bilo vrijeme velikih događaja i svakako prijelomno za ljude i njihove nazore. U Pagu su došli novi ljudi i nove ideje. Pokušalo se s novom tehnologijom, proširenjem solane i novim načinom plaćanja ili otkupa soli.

⁴⁸ HAZd, kao gore, broj 9759.

⁴⁹ HAZd, kao gore, g. 1813, Filza XII uz broj 2765.

⁵⁰ Idem. O upravljanju solanama, o radnicima, kontrabandi i dr. pisat ćemo u posebnoj radnji.

Francuzi su razbili ukorijenjena shvaćanja o pravima i privilegijama kako svjetovnih tako i duhovnih lica i institucija.

Razmatrajući proizvodnju i promet solju u ovom kratkom vremenskom razdoblju svakako moramo zapaziti veliku važnost paške soli u cjelokupnom trgovačkom i financijskom potencijalu pokrajine, posebno samog Paga. Iako je država uzimala gotovo sve i na tome jako dobro zarađivala, Pag je i od onog što mu je ostajalo uspijevao da živi životom grada, s izvjesnim društvenim standardom, naravno toga vremena. Pag je, istina znatno prije od vremena koje smo sada razmatrali, uspio riješiti svoje urbanističke i urbane probleme, sigurni smo, zahvaljujući ponajprije stalnim prihodima koji su svake godine pritjecali od soli. Kultura stanovanja u vrijeme koje razmatramo bila je na razini ostalih dalmatinskih gradova. Pažanin je imao mogućnosti da zaradi i na moru, i u polju i na solani; naravno, lavlji dio odnosili su drugi, ali tu se živjelo.

Na ovom neopisivo teškom poslu, solanskog radnika, Pažanin je pokazao izuzetnu marljivost i veliku umješnost, što mu nisu mogli prešutjeti ni oni koji su ga izrabljivali.

THE SEA-SALT AND SALT-PAN ON THE ISLAND PAG,
PRODUCTION AND TRADE 1797—1813.

S u m m a r y

The author reviews the production and trade of sea-salt on the island Pag between 1797 and 1813., a short but eventful period for all the province of Dalmatia and particularly for the salt-pan. It was a period with many political changes, stagnation, up and downs of the sea-salt production, new ideas and achievements. The Proveditore generale Dandolo tries to promote the production as he realizes that the salt trade was lucrative. He was sorry to state that this salt trade is the only surplus of the province.

Dandolo aims at reforms, so he lifts all the privileges to the salt-pan owners and the town, as these hemmed the progress of the salt-pan.

In this period a number of collective deals on salt-production and salt-pan modernization are stipulated. This was the case during the Venecian period too, but in this time the rules and regulations are changed. The author reviews the computations of salt production for the period 1782—1811. and also the exports in 1797—1804. This is the period of private investments which expects a profit, the period of building of new salt-pans. At this period a man went along offering modern technological means which would promote the salt production — thermoevaporation, hydraulic pumps etc. His suggestions were not considered, some of them were premature.

This paper states that the importance of the sea-salt production met much consideration in this province owing to the fact that the state collected many taxes, so little profit was left to the producers of salt.

